

LIECHTENSTEIN PAŃSTWEM MIGRANTÓW

Liechtenstein zamieszkuje ponad 36 tys. osób, ok. 1/3 z nich to obcokrajowcy. Napływali oni na obszar tego kraju już w XIX w., w większej mierze w XX stuleciu. Powojenny rozwój gospodarczy kraju okazał się elementem przyciągającym migrantów. Obecnie największą grupę wśród obcokrajowców stanowią przybysze z krajów niemieckojęzycznych: Szwajcarii, Austrii i Niemiec (w sumie prawie 60% migrantów).

Wobec napływu migrantów Liechtenstein wykształcił zarówno politykę migracyjną, jak i integracyjną. W polityce migracyjnej przyjęto cel zakładający, iż liczba obcokrajowców w Księstwie nie powinna być wyższa niż 1/3 ludności. Z kolei celem działań integracyjnych jest włączenie obcokrajowców do społeczeństwa na polu gospodarki, kultury i życia społecznego. Duży nacisk kładzie się przy tym na konieczność opanowania przez migrantów języka niemieckiego w mowie i piśmie.

Ewidentnym brakiem jest wyłączenie migrantów z praw politycznych, co wiąże się z nieposiadaniem przez nich obywatelstwa Liechtensteinu. Wysokie wymogi w tym zakresie powodują, iż obcokrajowcy nie biorą udziału w demokratycznych, wyborczych decyzjach dotyczących rozwoju tego państwa.

Według danych statystycznych z 31 grudnia 2011 r. Księstwo Liechtenstein, jedno z najmniejszych państw europejskich, było zamieszkałe przez 36476 mieszkańców. 12145 z nich, czyli 33,3%, stanowili obcokrajowcy (*Bevölkerungsstatistik* 2012: 3-4). Taki odsetek obcokrajowców w ogólnej liczbie ludności państwa należy do najwyższych na Starym Kontynencie. Nie wywołuje to problemów wewnętrznych, co upoważnia do stwierdzenia, iż mamy do czynienia z pewnego rodzaju wzorcem współżycia w jednej jednostce państwowej ludzi różnego pochodzenia. Omawiany kraj jest *de facto* państwem migrantów, ich znaczenie jest szczególnie istotne dla rynku pracy. Nie oznacza to, by model przyjęty w Liechtensteinie był idealny: przykładowo obcokrajowcy nie posiadają praw politycznych, gdyż nie są obywatelami tego państwa. W związku z tym stawiam tezę, iż polityka migracyjna i integracyjna tego kraju wymaga uzupełnienia o ten właśnie element.

Udział imigrantów w społeczeństwie Księstwa wzrastał stopniowo. Proces ten trwał kilkadziesiąt lat, a najbardziej zauważalny stał się w okresie powojennym, kiedy to Liechtenstein z państwa o charakterze rolniczym stał się krajem wysoko uprzemysłowionym, obecnie cechującym się jednym z najwyższych w świecie dochodem na głowę mieszkańca. Obcokrajowcy – niezbędni jako robotnicy – brali czynny udział w tworzeniu tegoż gospodarczego dobrobytu. Ich napływ był kontrolowany przez władze podalpejskiego mikropaństwa, które prowadziło określoną politykę migracyjną.

Obcokrajowcy w Liechtensteinie – przegląd historyczno-statystyczny

Liechtenstein w obecnym kształcie terytorialnym wykształcił się pod koniec XVII i na początku XVIII stulecia. Wówczas to książę Hans Adam nabył władztwa Schellenberg i Vaduz, łącząc je pod panowaniem jednej osoby. W 1719 roku dobra te zostały podniesione do rangi księstwa Rzeszy Niemieckiej, jednego z dziesiątek terytoriów tworzących ówczesne cesarstwo. Za moment podkreślenia niezależności Liechtensteinu jako państwa uznaje się rok 1806 r., kiedy to Napoleon włączył ten obszar – jako jeden z 16 organizmów państwowych – w skład Związku Reńskiego (Raton 1969: 18-20).

Mimo politycznej niezależności państewko funkcjonowało w nieco odmienny sposób niż pozostałe kraje europejskie. Jego władca rządził „na odległość”, nie znał *de facto* problemów swoich poddanych, nierzadko sprawował władzę przy pomocy osób z zewnątrz, obcokrajowców – najczęściej Austriaków. Nie był to przypadek, gdyż książęta rodu Liechtenstein, jako wojskowi, dyplomaci, byli związani z domem habsburskim i rezydowali bądź to w Wiedniu, bądź w swoich dobrach na południowych Morawach, nieodległych od Wiednia (obecne miejscowości Lednice i Valtice w granicach Republiki Czeskiej). Brak zainteresowania podalpejskim państewkiem najlepiej oddaje fakt, że pierwszym władcą, który w ogóle pojawił się pod Alpami Retyckimi, był książę Alois II, który przybył do Vaduz w 1842 r. Pierwszym, który przeniósł do tej miejscowości swą stałą siedzibę był Franz Josef II. Miało to miejsce w 1938 roku.

Pierwsze wzmianki dotyczące obcokrajowców przebywających w granicach Księstwa pochodzą w lat 80. XVIII stulecia. Wówczas ich odsetek wynosił około 2% (Marxer-Gsell 2006: 1). Dane te są szacunkowe, lecz oddają ówczesny trend: była to liczba bardzo niska, wręcz niezauważalna. Jak wspomniano, obcokrajowcy zajmowali w Księstwie eksponowane pozycje, zarządcami kraju byli w tym okresie Austriacy. Z tą praktyką zerwano dopiero po I wojnie światowej.

Względy natury ekonomicznej powodowały, że Liechtenstein przez długi czas nie był atrakcyjny dla przybyszów z zewnątrz. Kojarzył się raczej z obszarem ubogim, nie rozwiniętym, w zasadzie bez przyszłości. Dostrzegali to także jego mieszkańcy, którzy emigrowali za granicę. Liczba ludności Księstwa nie wzrosła w okresie ponad 70 lat (między połową XIX w. a początkiem lat 20. XX). Obciążeni wysokimi

podatkami, pozbawieni perspektyw mieszkańcy Liechtensteinu emigrowali za granicę. Już wcześniej ich formą zarobku na emigracji była służba w obcych wojskach. Z kolei w XIX stuleciu ważnym zjawiskiem stała się emigracja sezonowa robotników rolnych i służby, udających się najczęściej do Szwajcarii, Niemiec i Francji (Beattie 2005: 35-36).

Z czasem dało się zauważyć także nowe zjawisko: emigrację obywateli Liechtensteinu do Nowego Świata; zjawisko ogólnoeuropejskie, które objęło swym zasięgiem także analizowany kraj. Wyjazdy do USA rozpoczęły się w połowie XIX w., obejmując wówczas nieco ponad 200 osób. Pierwotnie ich przyczyną była wielka powódź z 1846 r. Kolejne fale udały się za ocean w latach 80. XIX w., a następne w okresie międzywojennym. Miejscami docelowymi tych migracji były miejscowości zamieszkałe przez ludność niemieckojęzyczną w stanie Iowa (np. Dubuque i Guttenberg), później Chicago, Milwaukee i Cincinnati. Zagadnienie emigracji ludności Liechtensteinu do USA omawia praca N. Jansena (Jansen 1976).

Emigracja mieszkańców Liechtensteinu – a co za tym idzie spadek liczby ludności – wydaje się główną przyczyną zwiększonego napływu obcokrajowców do Księstwa. Zjawisko to stało się zauważalne w drugiej połowie XIX wieku. Wzrost ten, zarówno liczbowy, jak i procentowy, przedstawiono w tabeli 1.

W momencie zakończenia II wojny światowej w Księstwie mieszkało około 1800 obcokrajowców, którzy stanowili niewiele ponad 16% ogółu ludności. Głównie były to osoby pochodzące z krajów sąsiednich (Szwajcaria, Austria) bądź położonych blisko Liechtensteinu (Niemcy). Imigranci ci wywodzili się z tego samego obszaru językowo-kulturowego i w zasadzie nie różnili się od ludności miejscowej. Tym samym nie stanowili problemu natury politycznej, a ich obecność nie rodziła konfliktów, nie była wówczas przedmiotem jakiegokolwiek debaty.

Tabela 1. Obcokrajowcy w Liechtensteinie przed 1945 r.

Rok	Liczba ludności	Liczba obcokrajowców	Odsetek obcokrajowców (w %)
1784	4 400	83	1,9
1852	8 162	223	2,7
1874	7 556	575	7,6
1901	7 531	1 112	14,8
1921	8 034	996	12,5
1930	9 948	1 691	17,0
1941	11 094	1 785	16,1

Źródło: Geiger 1974: 18.

Wzrost liczby obcokrajowców w Księstwie szedł w parze ze zmianą charakteru gospodarczego kraju. Po II wojnie światowej Księstwo przeszło transformację, stając się krajem uprzemysłowionym i wysoko rozwiniętym. W 1946 r. w rolnictwie pracowało jeszcze 30% ludności czynnej zawodowo, w 1990 r. jedynie 1,5% (Beattie 2005: 162). O ile rolnictwo nie przyciągało i nie potrzebowało pracowników, o tyle rozwijający się przemysł i sektor usług odczuwały znaczący deficyt siły roboczej. Była to główna przyczyna istotnego wzrostu liczby obcokrajowców w analizowanym państwie w okresie powojennym.

Nie bez znaczenia był fakt, iż na mocy porozumienia z 1941 r. Szwajcarzy mogli podejmować pracę w Księstwie bez żadnych ograniczeń. Stali się oni pierwszą grupą obcokrajowców zauważalną liczebnie w Księstwie. Jednak po zakończeniu II wojny światowej pod Alpy Retyckie napływać zaczęli także przedstawiciele innych nacji. Liczebność obcokrajowców w tym państwie po 1945 r. przedstawiona została w tabeli 2.

Tabela 2. Obcokrajowcy w Liechtensteinie po 1945 r.

Rok	Liczba ludności	Liczba obcokrajowców	Odsetek obcokrajowców (w %)
1950	13 757	2 751	20,0
1960	16 628	4 134	24,9
1970	21 350	7 046	33,0
1980	25 215	9 302	36,9
1995	30 923	12 083	39,1
2005	34 905	11 917	34,1
2011	36 476	12 145	33,3

Źródło: Marxer-Gsell 2006; *Bevölkerungsstatistik...* 2012: 3-4.

Polityka władz Księstwa wobec imigrantów

O rozwoju polityki władz Księstwa wobec ludności przybyłej można mówić w zasadzie w okresie powojennym. Była ona reakcją na zachodzące zmiany, ewoluowała w zależności od potrzeb, w różnych okresach była mniej lub bardziej restrykcyjna. Nie wszystkich obcokrajowców, o czym będzie jeszcze mowa, traktowano w sposób jednakowy. W związku z tym Vaduz narażało się na zarzuty stosowania polityki zawierającej elementy rasistowskie.

Politykę Liechtensteinu wobec ludności napływowej należy rozpatrywać w dwóch aspektach. Pierwszy z nich to działania dotyczące tego, ilu i jakich obcokrajowców należy przyjąć na terytorium państwa oraz jakie prawa im przyznać (tzw. polityka do-

puszczenia – *Zulassungspolitik*). Drugi aspekt to polityka integracyjna (*Integrationspolitik*) ogniskująca się na czynnościach mających na celu społeczną adaptację i integrację obcokrajowców (Heeb-Fleck, Marxer 2004: 13).

Najważniejszym czynnikiem wpływającym na stosunek władz Księstwa do zjawiska imigracji były względy natury ekonomicznej. Szybki rozwój gospodarczy kraju przypadł na okres powojenny. Nie mogłoby do niego dojść bez dopływu pracowników z zewnątrz, albowiem mały potencjał ludnościowy podalpejskiego państewka nie umożliwiał rozwoju i zauważalnego wzrostu dobrobytu.

Początkowo polityka Księstwa wobec obcokrajowców w zasadzie opierała się na rozwiązaniach szwajcarskich, zarówno w zakresie regulacji na rynku pracy, jak i w sposobie działań policyjnych. Z czasem dopracowano się własnych, oryginalnych rozwiązań. Wzorowanie się Liechtensteinu na zachodnim sąsiedzie nie może dziwić, bowiem po zawarciu układu celnego w 1923 r. oba kraje były z sobą blisko powiązane. Dodatkowo w 1941 r. w Księstwie wprowadzono wolność przepływu osób dotyczącą wyłącznie obywateli Szwajcarii. Od tego momentu należałoby mówić o uprzywilejowaniu imigracji obywateli tego kraju trwającym aż do 1981 roku.

Politykę Liechtensteinu w stosunku do obcokrajowców można podzielić na kilka okresów:

- 1945-63: działania ograniczające dostęp obcokrajowców do Liechtensteinu, stosowanie zasady rotacji pracowników, zatrudnianie pracowników dojeżdżających do pracy z zagranicy;
- 1963-68: dążenie do ograniczenia napływu pracowników-obcokrajowców;
- 1968,1970-81: liberalizacja możliwości sprowadzania rodzin przez imigrantów, opracowanie własnego, oryginalnego, systemu ograniczania napływu migrantów;
- 1981-95: zniesienie uprzywilejowania Szwajcarów i zaostrenie przepisów regulujących udzielanie pozwoleń na pracę;
- po 1995 do chwili obecnej: dostosowanie się do regulacji ogólnoeuropejskich, wynikających z członkostwa w EOG.

Bezpośrednio po zakończeniu wojny Liechtenstein zaczął także zaspokajać swoje zapotrzebowanie na siłę roboczą poprzez migracje wahadłowe. Znaczna część pracowników zatrudnionych w tym państwie zaczęła dojeżdżać do pracy z zagranicy, najczęściej z austriackiego Vorarlbergu. Niewielkie rozmiary kraju były tu znaczącym atutem, albowiem umożliwiały bezproblemowe, codzienne docieranie do pracy i powrót z niej do miejsca zamieszkania w sąsiednim państwie. Osoby praktykujące taką formę migracji były określane najczęściej niemieckim słowem *Grenzgänge*. Opiswane rozwiązanie było niezwykle korzystne dla Vaduz. Dzięki niemu zaspokajano popyt na siłę roboczą, nie ponosząc kosztów związanych ze świadczeniami zdrowotnymi, edukacyjnymi czy mieszkaniowymi państwa na rzecz pracowników-imigrantów. Ich więź z Księstwem była czasowa, nietrwała, nie wiązała się z jakąkolwiek presją na rzecz modyfikowania polityki imigracyjnej przez rząd w Vaduz, gdyż nie osiedlali się oni w Liechtensteinie (Heeb-Fleck, Marxer 2004: 21-23).

Zmiana w podejściu władz Księstwa do imigrantów nastąpiła w momencie szerszego napływu pracowników do Liechtensteinu w latach 50. Wobec tej imigracji starano się prowadzić działania, które można określić jako politykę „rotacyjną”. W praktyce polegało to na tym, że imigrant był mile widziany na konkretnym stanowisku tylko do chwili, gdy znalazł się rodzimy pracownik z odpowiednimi kwalifikacjami. W takiej sytuacji nie przedłużano pozwolenia na pobyt. W 1951 r. przedłużono okres oczekiwania na pozwolenie na stałe osiedlenie się pod Alpami Retyckimi z 5 do 10 lat. Praktyki te zniechęcały do pozostawiania, w związku z tym jedni pracownicy wyjeżdżali, inni przyjeżdżali na ich miejsce, dokonywała się wspomniana rotacja. Praktyki dyskryminacyjne dotyczyły, co warte podkreślenia, także własnych obywateli. Aż do 1974 r. obywatelki Księstwa po wyjściu za mąż za obcokrajowca traciły swe obywatelstwo. W praktyce mogły zatem być skazane także na migrację ze swej ojczyzny. Trudno zrozumieć tę decyzję, tym bardziej, że kobiety z zagranicy, które wychodziły za mąż za obywateli Księstwa, automatycznie otrzymywały obywatelstwo Liechtensteinu i związane z tym prawa (Heeb-Fleck, Marxer 2004: 23-25).

Okres lat 60. i 70. cechował się dalszym napływem migrantów. Z czasem uwidoczniła się trudna do pogodzenia sprzeczność interesów instytucji wewnątrzpaństwowych w tym zakresie. Z jednej strony zrzeszenia pracobiorców widziały w napływie obcokrajowców zagrożenie dla państwa i narodu. Z drugiej strony pracodawcy, np. Izba Przemysłowa, byli zainteresowani szerszym dopływem pracowników z zewnątrz, niezbędnych dla rozwoju poszczególnych firm.

W 1963 r. rząd podjął pierwszą próbę ograniczenia zjawiska imigracji. 9 października 1963 r. przyjęto zarządzenie o ograniczeniu napływu siły roboczej z zagranicy. Dotyczyło to osób z tzw. krajów trzecich. Mimo tych ograniczeń wprowadzono wiele wyjątków (dotyczących np. zakładów związanych z rolnictwem czy też gospodarstw prywatnych). Działania te w praktyce spowodowały braki na rynku pracy. Liechtenstein był wówczas jedynym, obok Szwajcarii, krajem europejskim wprowadzającym tego typu ograniczenia (Heeb-Fleck, Marxer 2004: 25-30).

Nic zatem dziwnego, że w reakcji podjęto działania całkowicie przeciwne – zakładające liberalizację przepisów imigracyjnych. Było to również wynikiem nacisków zewnętrznych, które podjęły władze Włoch, zarówno wobec Vaduz, jak i wcześniej wobec Berna. Niezadowolenie strony włoskiej budził przede wszystkim fakt braku możliwości sprowadzenia rodzin przez włoskich pracowników obecnych już w Księstwie. Zmianę podejścia regulowało zarządzenie rządu z 1 kwietnia 1968 roku (*Verordnung* 1968) dopuszczające możliwość sprowadzania rodzin przez pracowników „stałych” po upływie 5 lat nieprzerwanego pobytu. Z kolei pracownicy sezonowi mogli złożyć wniosek o pozwolenie na połączenia z rodziną, jeżeli w ciągu 5 lat pracowali w Księstwie przez przynajmniej 45 miesięcy. Rozwiązanie tego typu należy uznać za postępowe i decydujące o złamaniu obowiązującej zasady rotacji pracowników. Dzięki niemu imigranci zyskali odąd perspektywę dłuższego pobytu pod Alpami Retyckimi. Zainteresowani mogli składać wnioski w sprawie łączenia się z rodzinami.

W praktyce rocznie wydawano co najwyżej około 30 zezwoleń. Dodatkowo doszło do *de facto* dyskryminacyjnej praktyki uprzywilejowywania obcokrajowców pochodzących z Austrii, Niemiec, Włoch i Hiszpanii. Wyjątkiem były osoby wysoko wykwalifikowane, ale i te z reguły nie pochodziły z grupy tzw. krajów trzecich. Miała miejsce także dyskryminacja płci, gdyż prawo do sprowadzenia rodziny przysługiwało jedynie mężczyznom. W efekcie powstał model różnego traktowania obcokrajowców w zależności od miejsca ich pochodzenia. Do pierwszej grupy – istotnie uprzywilejowanej – należeli migranci ze Szwajcarii, do drugiej z Austrii, Niemiec, Włoch i Hiszpanii, wreszcie do trzeciej z pozostałych państw (Heeb-Fleck, Marxer 2004: 31-39). Postanowienia z 1968 r. były w zasadzie pierwszymi rozstrzygnięciami podjętymi przez Liechtenstein w sposób samodzielny i autonomiczny, tworzącymi tym samym podwaliny pod własną, oryginalną politykę imigracyjną.

Jak pokazano w tabeli 2, najznaczniejszy napływ obcokrajowców do Liechtensteinu miał miejsce dopiero w latach 60. Między 1960 a 1970 rokiem ich liczba zwiększyła się o ponad 2 900 osób, a ich odsetek przekroczył 1/3 ludności całego państwa. W tej sytuacji podjęto kolejne regulacje. Były one niezbędne, gdyż nie ustawało zainteresowanie siłą roboczą z zewnątrz, a praktyka ograniczeń imigracji, stosowana na mocy zarządzeń z 1963 i 1968 r., okazała się nieskuteczna. Z drugiej strony wysoka liczba obcokrajowców w państwie stanowiła coraz istotniejsze wyzwanie dla polityki wewnętrznej. Do lat 70. migrującymi do Liechtensteinu byli w znaczącej mierze pracownicy niewykwalifikowani z Hiszpanii, Włoch, Grecji i Portugalii. W okresie późniejszym dołączyli do nich przybysze z Turcji i byłej Jugosławii (Marxer 2012: 4).

W drugiej połowie lat 60. w Szwajcarii rozpoczęła się dyskusja na temat zbyt dużej liczby obcokrajowców w tym kraju. Z czasem debata na ten temat objęła także Liechtenstein. W przypadku obu państw drastyczna redukcja migrantów mogła mieć długofalowe skutki dla ich gospodarek, wobec czego ewentualne decyzje musiały być przemyślane.

Przyjęte w 1970 r. w Liechtensteinie rozwiązanie sprowadzało się do tego, iż ustalano limity migrantów nie poprzez wydawanie kolejnych pozwoleń dla konkretnych zakładów, lecz poprzez limity dla całej gospodarki kraju. Dotyczyły one także robotników sezonowych. Istotne było przyjęcie zasady, iż liczba obcokrajowców w Księstwie nie powinna przekroczyć 33% jego ludności (Heeb-Fleck, Marxer 2004: 46). Można przyjąć, iż od tego momentu próbowano polityką wobec migrantów sterować w ten sposób, aby pułap ten nie został znacznie przekroczony. Największym od niego odstępstwem była sytuacja w 1995 r. kiedy to obcokrajowcy stanowili w analizowanym kraju nieco ponad 39% mieszkańców. Pułap ten był bez wątplenia przykładem oryginalnego rozwiązania kwestii napływu migrantów do Księstwa.

Jednak wskazanego pułapu nie przestrzegano w sposób restrykcyjny, gdyż około połowę ówczesnych migrantów w Liechtensteinie stanowili przybysze ze Szwajcarii. Ograniczenie przywilejów Szwajcarów stanowiło początek kolejnego etapu podejścia do migrantów. Utrzymujące się uprzywilejowanie tej grupy zostało ostatecznie znie-

sione od listopada 1981 r. Odtąd przybysze z Helwecji także podlegali mechanizmowi ograniczenia (nie podlegali restrykcjom studiujący i pracownicy instytucji publicznych). Nie objął on także osób dojeżdżających do pracy ze Szwajcarii do Księstwa (Heeb-Fleck, Marxer 2004: 48-51).

Ostatni etap polityki migracyjnej Liechtensteinu rozpoczął się w 1995 r. wraz z przystąpieniem do Europejskiego Obszaru Gospodarczego. Z racji niewielkich rozmiarów i rynku pracy, który mógłby być podatny na silny przepływ osób w krótkim okresie, w Liechtensteinie do 1 stycznia 1998 r. obowiązywał okres przejściowy dotyczący pracobiorców. Obserwowano, w jaki sposób po przystąpieniu do EOG będzie zmieniała się sytuacja. W przypadku niekorzystnego rozwoju wypadków Vaduz mogło podjąć działania ochronne i posiadało możliwość dokonania przeglądu sytuacji. Jednak porównując dane z lat 1992 i 1997, nie zaobserwowano ani wzrostu liczby obcokrajowców pod Alpami Retyckimi, ani wzmożonego ich napływu na rynek pracy (Prange 2000: 158-162). W związku z tym na obszarze Księstwa obowiązuje wolność przepływu osób dla obywateli państw EOG, choć nie jest ona całkowita, gdyż równocześnie obowiązują coroczne kwoty, które władze mogą regulować.

Polityka integracyjna Liechtensteinu

W następstwie licznego napływu migrantów do Liechtensteinu koniecznością stało się sformułowanie wobec tej grupy polityki integracyjnej. Był to proces długotrwały, a ukształtowanie się tego typu rozwiązań nastąpiło w zasadzie dopiero w pierwszej dekadzie obecnego stulecia. Polityczną wolę integracji tej części ludności wyrażono po raz pierwszy w Zarządzeniu o ruchu osobowym ludności z 30 listopada 2004 roku (*Verordnung* 2004). Jego art. 77 definiował cel integracji, którym miało być współzycie obcokrajowców z ludnością miejscową „na bazie wspólnych wartości i porządku prawnego państwa oparte na wzajemnym szacunku i tolerancji”. Z kolei art. 78 wyraźnie precyzował, iż warunkiem niezbędnym udanej integracji jest wystarczająca znajomość języka przez obcokrajowców. Integracja w życie gospodarcze, kulturalne i społeczne jest wg art. 79 wspierana przez państwo. Zapisy te zostały powtórzone w Ustawie o Obcokrajowcach z 2008 r., o której mowa w dalszej części artykułu.

Niewątpliwie są to czynniki przyczyniające się do tworzenia równych szans dla wszystkich grup ludności, co z kolei nawiązuje do art. 31 Konstytucji Księstwa podkreślającego równość wobec prawa, równouprawnienie płci i dostęp do urzędów publicznych. Równocześnie ten sam artykuł konstytucji zwraca uwagę, iż prawa obcokrajowców są określone najpierw poprzez umowy państwowe, a w przypadku ich braku poprzez zasadę wzajemności (Konstytucja 2009: 58-59).

Założenie rządowe dotyczące polityki integracyjnej Księstwa gabinet przyjął 28 lutego 2007 r. W konsekwencji prac w roku następnym przyjęto ustawę regulującą kwestie wjazdu, wyjazdu, pobytu oraz łączenia rodzin. Jest to Ustawa o Obcokra-

jowcach z 17 września 2008 r., obowiązująca od 1 stycznia 2009 roku (*Gesetz* 2008). Nie dotyczy ona obcokrajowców z krajów Europejskiego Obszaru Gospodarczego i Szwajcarii oraz członków ich rodzin.

Według treści ustawy (art. 5), dopuszczenie obcokrajowców czynnych zawodowo do Księstwa jest możliwe, o ile leży to w interesie gospodarki kraju. Celem dalekosiężnym jest integracja obcokrajowców mająca prowadzić do ich „współzycia z obywatelami Liechtensteinu i innymi obcokrajowcami na bazie wartości konstytucyjnych, wzajemnego poszanowania i tolerancji” (*Gesetz* 2008, art. 6). Owo „dopuszczenie” powinno dokonywać się na polu gospodarczym, społecznym i kulturalnym. Aby integracja była owocna obcokrajowcy są zobowiązani do opanowania języka niemieckiego w mowie i piśmie. Podlegają obowiązkowi meldunkowemu, otrzymują – w zależności od rodzaju zatrudnienia – pozwolenie na pobyt (dłuższy niż rok) lub pobyt krótkotrwały (do roku). Pozwolenie na pobyt krótkotrwały jest możliwe jedynie w wypadku zatrudnienia na co najmniej pół etatu, zgoda na pobyt dłuższy wiąże się z wykonywaniem pracy na etat w wymiarze co najmniej 80%. Mogą podejmować zatrudnienie na stanowiskach niesamodzielnym, tylko jeżeli zostanie udowodnione, iż na dane miejsce pracy nie ma chętnych wywodzących się z ludności miejscowej bądź ze Szwajcarii lub krajów EOG (art. 16). Zapis ten niewątpliwie koresponduje z postulowanym, wyżej opisanym limitem (pułapem) przyjęć obcokrajowców w Księstwie.

Nieograniczone czasowo pozwolenie na osiedlenie się w Księstwie (art. 27) może zostać udzielone, jeżeli zainteresowany podczas ostatnich 5 lat nieprzerwanie posiadał pozwolenie na pobyt, w tym czasie nie dopuścił się przestępstw lub wykroczeń, za które zostałby skazany, zdał egzamin dotyczący wiedzy o kraju, wykazał się wymaganą znajomością języka niemieckiego w mowie i piśmie, posiada pewne zatrudnienie, a w ciągu ostatnich 2 lat nie wnosił roszczeń dotyczących pomocy socjalnej. Po raz kolejny podkreślono zatem niezbędność znajomości języka, z czym związane jest *de facto* otrzymanie pracy pozwalającej na ekonomiczne funkcjonowanie w społeczeństwie. Wymagana znajomość języka została określona na poziomie B1. Wspomniany egzamin z wiedzy o kraju, jako wymóg otrzymania pozwolenia na osiedlenie, a także obywatelstwa, wprowadzono w grudniu 2008 r. Jest to egzamin testowy, dotyczący podstawowych informacji z zakresu historii, geografii, stosunków społecznych, ekonomii i systemu politycznego Księstwa. Zwolnieni z niego są ci, którzy podczas ostatnich 3 lat pobytu uczęszczali do szkoły i zakończyli ją przynajmniej na poziomie 9 stopnia nauczania.

Ustawa reguluje również warunki, po wypełnieniu których możliwe jest sprowadzenie rodzin cudzoziemców do Liechtensteinu. Dotyczy to małżonków oraz dzieci, w stanie wolnym, w wieku do 18 lat. Aby było to możliwe, składający wniosek musi wylegitymować się ważnym pozwoleniem na pobyt lub osiedlenie się oraz dysponować mieszkaniem pozwalającym na przyjęcie członków rodziny (mieszkanie może być wynajmowane). Obaj małżonkowie muszą być pełnoletni, a małżonek przebywający poza Księstwem musi legitymować się podstawową znajomością niemieckiego.

Bierze się pod uwagę także zatrudnienie osoby występującej z wnioskiem i posiadanie przez nią odpowiednich środków materialnych, dzięki którym nie będzie występować o pomoc socjalną (*Gesetz* 2008, art. 33).

Jeżeli postępowanie w sprawie sprowadzenia zakończy się pozytywnie, wówczas członkowie rodziny otrzymują pozwolenie na pobyt w Księstwie ważne tak długo jak osoba, która występuje z wnioskiem.

Z ustawy dotyczącej obcokrajowców w Liechtensteinie jednoznacznie wynika, iż celem władz państwa jest wspomaganie integracji obcokrajowców w taki sposób, aby poprzez równość szans umożliwić im branie udziału w życiu gospodarczym, społecznym i kulturalnym. Wśród środków mających do tego prowadzić wymienia się m.in. opanowanie języka, awans zawodowy czy też równouprawnienie kobiet i mężczyzn. Jest to wspólne zadanie władz na szczeblu państwowym, jak też gmin, partnerów społecznych i pracodawców (*Gesetz* 2008, art. 40). Działania integracyjne nie dotyczą osób, które pisemnie zobowiążą się do pobytu w Księstwie trwającego nie dłużej niż 3 lata. Nie są nimi objęte także dzieci (od momentu ustania obowiązku szkolnego) oraz osoby wyłączone z powodów zdrowotnych i podeszłego wieku.

Obcokrajowcy uzyskujący pozwolenie na pobyt w Liechtensteinie zawierają tzw. umowę integracyjną, w której zobowiązują się do uczęszczania na kursy językowe oraz poznania podstawowych zasad porządku prawnego i państwowego Księstwa. W zamian mogą liczyć na wsparcie finansowe ze strony państwa. Dotyczy to także ewentualnych członków ich rodzin. Niedotrzymanie zasad umowy może skutkować cofnięciem pozwolenia na pobyt. Istotną wagę przywiązuje się przede wszystkim do poprawy umiejętności językowych obcokrajowców, a udział w kursie jest wspierany w wysokości 200 franków szwajcarskich za każdy stopień. Nie może to dziwić, język niemiecki jest urzędowym i stanowi podstawę dla osiągnięcia odpowiedniego wykształcenia wśród młodszego pokolenia.

Koordinacją i informacją dotyczącą kwestii integracji na poziomie państwa zajmuje się administracja państwowa podległa rządowi. Za sprawy obcokrajowców odpowiada Urząd ds. Obcokrajowców i Paszportów (*APA – Ausländer- und Passamt*). Z kolei koordynacją czynności związanych z równymi szansami dla obcokrajowców w społeczeństwie Księstwa, wsparciem i doradztwem oraz koordynacją działań integracyjnych zajmuje się Biuro ds. Równych Szans (*Stabsstelle für Chancengleichheit*). Precyzuje to artykuł 45 przywoływanej ustawy o obcokrajowcach.

Wolny przepływ osób obywateli państw członkowskich EOG i Szwajcarii oraz członków ich rodzin reguluje natomiast Ustawa z 20 listopada 2009 roku (*Gesetz* 2009). Także i w tym przypadku (art. 5) podkreślono, iż celem jest integracja tej grupy ludności ze społeczeństwem miejscowym, a niezbędnym do tego warunkiem jest znajomość języka niemieckiego. Zezwolenie na pobyt w Księstwie jest wymagane, jeśli zainteresowany wykonuje działalność zawodową lub przebywa w tym państwie powyżej 3 miesięcy w trakcie półrocznego okresu. Ilość udzielanych zezwoleń może być regulowana przez rząd w Vaduz (*Gesetz* 2009, art. 10).

Istnienie dwóch ustaw dotyczących obcokrajowców: oddzielnej dla obywateli Szwajcarii oraz państw członkowskich EOG i dla obywateli pozostałych państw mogłoby prowadzić do wniosku, iż mamy w tym zakresie do czynienia z dwojakim podejściem do spraw imigrantów. Jest to jednak pochodną zaangażowania się Vaduz w proces integracji europejskiej oraz tradycyjnych związków ze Szwajcarią.

Polityka integracyjna Liechtensteinu wobec obcokrajowców oparta jest o zasadę „Wspierać i wymagać” (*Fördern und Fordern*). Oznacza to, iż z jednej strony wspiera się integrację obcokrajowców w sferze gospodarczej, społecznej i kulturalnej, lecz, z drugiej strony, wymaga się od nich wysiłków mających prowadzić do włączenia się w społeczeństwo kraju goszczącego.

Wspiera się przede wszystkim:

- tworzenie warunków ramowych pozwalających przybyszom na równoprawny udział w życiu społecznym,
- zapewnienie faktycznego równouprawnienia kobiet i mężczyzn,
- poprawę wzajemnego zrozumienia imigrantów i członków społeczeństwa przyjmującego przy uwzględnieniu ich specyfiki,
- poprawę znajomości języka niemieckiego sprzyjającej włączeniu zawodowemu,
- szkolenia pracowników administracji państwowej i gminnej, którzy w praktyce realizują politykę integracji,

Od przybyszów wymaga się głównie:

- aktywnych starań odnoszących się do nauki języka,
- poznania zasad społecznego porządku państwa, do którego przybyli, w szczególności w zakresie równości płci,
- informowania się o prawach i obowiązkach,
- zapoznania się z zasadami współżycia społecznego w Liechtensteinie, co pozwoli na udział w nim (*Integration 2007: 15*).

W zasadzie *Fördern und Fordern* widoczne jest założenie prowadzące się do stwierdzenia, iż proces integracji społecznej należy traktować dwustronnie: powinno w nim brać udział państwo, do którego przybywają obcokrajowcy, ale także sami obcokrajowcy, starając się nabyć odpowiednie umiejętności pozwalające na pełny udział w społeczeństwie Liechtensteinu. Dyskusyjne, czy jest on pełny, bowiem osoby te nie dysponują chociażby prawami politycznymi, tak długo, jak nie otrzymają obywatelstwa analizowanego państwa.

Badania z 2007 r. wykazują, iż społeczeństwo Liechtensteinu zachowuje otwartość w stosunku do obcokrajowców, w porównaniu do społeczeństw szwajcarskiego i niemieckiego. Można to tłumaczyć zapewne tym, iż zdecydowana większość migrujących do Księstwa to ludzie mówiący tym samym językiem i praktykujący podobne obyczaje. Według danych na koniec 2010 r. wśród obcokrajowców prawie 58% stanowili migranci z krajów niemieckojęzycznych, którzy wraz z przedstawicielami krajów EOG stanowili prawie 80% wszystkich obcokrajowców w Księstwie

(*Bevölkerungsstatistik* 2011: 28-29). Procentowy udział migrantów z krajów trzecich, który wynosi obecnie 20,7% w całej grupie cudzoziemskiej, zauważalnie rośnie w ostatnich latach.

Wspomniane badania wykazały także, iż proces integracji przebiega generalnie pozytywnie choć istnieją tzw. obszary deficytowe, które powinny zostać ograniczone. Do obszarów deficytowych zalicza się:

- 1) rynek pracy – wśród bezrobotnych istotny odsetek stanowią obcokrajowcy, choć równocześnie ta grupa ludności jest w większym stopniu czynna zawodowo niż miejscowi;
- 2) sprawy społeczne – ponadprzeciętny odsetek klientów Urzędu Służby Społecznej stanowią obcokrajowcy;
- 3) sytuację mieszkaniową – imigranci mieszkają przeważnie w mieszkaniach wynajmowanych, względnie posiadają własne lokum, lecz o niższym standardzie niż ludność miejscowa;
- 4) udział w życiu społecznym – mała aktywność obcokrajowców w związkach i stowarzyszeniach.

Za przyczyny występujących deficytów uznano niewystarczającą znajomość języka oraz różnice natury kulturowej. Za grupy szczególnie narażone na ryzyko wykluczenia uznano rodziny nie przywiązujące wagi do wykształcenia oraz kobiety (*Integration* 2007: 11-13, 96).

Nie bez znaczenia jest także trudne położenie obcokrajowców w dziedzinie szkolnictwa. Uzyskiwany poziom wykształcenia jest co prawda pochodną wykształcenia rodziców, lecz w przypadku dzieci obcokrajowców, szczególnie z grupy tzw. krajów trzecich, jest generalnie niższy niż w przypadku dzieci ludności miejscowej (Marxer 2008a: 8-12).

O ile integracja i identyfikacja ze społeczeństwem migrantów z krajów niemieckojęzycznych wydaje się bezproblemowa, o tyle nieco inaczej wygląda to wśród przybyszów z krajów trzecich. Wskazują na to badania Wilfrieda Marxera. 50% przybyszów z państw byłej Jugosławii i 74% przybyszów z Turcji identyfikuje się z krajem pochodzenia; a identyfikacja z Liechtensteinem jest niezwykle sporadyczna. Niemniej jej poziom wzrasta wraz z długością pobytu w tym państwie i jest istotnie wyższa wśród migrantów, którzy posiadają obywatelstwo (Marxer 2012: 26-27). Stosunkowo wysoki odsetek badanych (w przypadku migrantów z krajów byłej Jugosławii 67%) wskazuje na korzystanie z mediów niemieckojęzycznych lub raczej niemieckojęzycznych, co można by interpretować jako skutek polityki integracyjnej Księżstwa kładącej nacisk na opanowanie języka urzędowego przez migrantów. Taka interpretacja nie jest jednak uprawniona, gdyż badani deklarują używanie w domu języka kraju pochodzenia i języka niemieckiego, zdecydowana mniejszość wskazuje tylko na język niemiecki.

Pozytywnie wypada także ocena imigrantów na temat poziomu ich akceptacji przez ludność miejscową. Jako akceptowani lub raczej akceptowani czuje się 87% przybyszów z Turcji i 77% przybyszów z państw powstałych po upadku byłej Jugosławii (Marxer 2012: 31). Migranci z tych dwóch obszarów czują się zdecydowanie

zadowoleni z wyboru Liechtensteinu jako miejsca, które stało się dla nich celem migracyjnym, czują się zintegrowani ze społeczeństwem Księstwa, choć – jak wspomniano – nie do końca identyfikują się z państwem. Ich ocena jest pozytywna, mimo że dochodzi w pewnych przypadkach do przejawów dyskryminacji, np. przy poszukiwaniu mieszkania.

Bardzo istotne wyzwanie dla powodzenia polityki integracyjnej w Liechtensteinie będzie miała kwestia możliwości otrzymania obywatelstwa tego kraju przez imigrantów. Tylko ono gwarantuje bowiem pełnię praw politycznych, a zarazem obywatelskich. Obecnie, na tle innych krajów europejskich, politykę Vaduz w tym zakresie należy określić jako bardzo restrykcyjną (Marxer 2008b: 19-21).

Otrzymanie obywatelstwa Liechtensteinu opiera się na pochodzeniu, prawie krwi (*ius sanguinis*). Nabycie go musi być poprzedzone nadaniem tzw. obywatelstwa gminnego. Sposoby uzyskania obywatelstwa Liechtensteinu precyzuje Ustawa o Obywatelstwie z 1934 roku (*Gesetz* 1934). Obywatelstwo uzyskuje się poprzez:

- urodzenie – jeżeli któryś z rodziców posiada obywatelstwo Księstwa,
- przyjęcie – w sposób zwykły lub uproszczony (np. zawarcie małżeństwa, długoletni pobyt w Księstwie).

Obcokrajowców w Liechtensteinie dotyczy droga poprzez przyjęcie obywatelstwa, co jest określane jako naturalizacja (*Einbürgerung*). Tzw. sposób zwykły polega na tym, iż od 1960 r. obcokrajowcy mogą je otrzymać, jeśli udowodnią, iż od co najmniej 10 lat zamieszkują na stałe w Liechtensteinie. Zainteresowany musi złożyć wniosek w gminie zamieszkania i poddać się gminnemu referendum dotyczącemu przyjęcia go do wspólnoty gminnej. Z kolei sposób uproszczony dotyczy:

- zawarcia małżeństwa (starający się musi wykazać minimum 10-letni okres pobytu w Księstwie, przy czym okres po zawarciu małżeństwa liczony jest podwójnie, a okres małżeństwa musi wynieść co najmniej 5 lat; od 1996 r. w taki sposób obywatelami Księstwa mogą zostać także mężczyźni – mężowie obywaterek Liechtensteinu),
- długoletniego pobytu (w tym przypadku tzw. dawni osiedleni na swoje żądanie mogą uzyskać obywatelstwo po udowodnieniu co najmniej 30-letniego okresu pobytu w Liechtensteinie przy czym okres do 20 roku życia jest liczony podwójnie),
- bezpaństwowców, jeżeli są nimi od urodzenia i potrafią wykazać przynajmniej 5-letni okres pobytu w Księstwie, nadanie obywatelstwa w ten sposób jest możliwe do ukończenia 21 roku życia.

Warunki te nie są łatwe do spełnienia. Nic więc dziwnego, iż obywatelstwo Księstwa nabyło w latach 1970-99 tylko 4 799 osób, z tego w sposób zwykły jedynie 567 osób (Dahinden, Piquet 2004: 143-145). W latach 1970-2006 ok. 15% naturalizacji dotyczyło osób decydujących się na tę drogę poprzez długoletnie zamieszkiwanie w Księstwie (Marxer 2008a: 29). Obiektywnie niełatwa droga do uzyskania obywatelstwa kraju pobytu powoduje, iż obcokrajowcy nie posiadają w Liechtensteinie praw wyborczych. Rzuca się to cieniem na politykę integracyjną państwa wobec nich i jak się wydaje, nie jest możliwe utrzymanie tego modelu w dalszej przyszłości.

Stan obecny i wyzwania na przyszłość

Obecnie 33,3% mieszkańców Księstwa Liechtenstein to imigranci. Między 2000 a 2012 r. nieznacznie (z 16 115 do 16 905) wzrosła liczba obywateli Księstwa „z urodzenia”. Zauważalny był też wzrost obywateli Księstwa uzyskujących obywatelstwo poprzez naturalizację. W 2000 r. takich osób było 4151, a 10 lat później już 7240. Według stanu z 2010 roku, spośród ponad 12 tys. obcokrajowców przebywających w Liechtensteinie, aż ponad 2100 osób (czyli prawie 17,8%) stanowią osoby, które urodziły się w tym kraju. Mieszkańcy Liechtensteinu używają jako głównego języka przede wszystkim niemieckiego (94,5%). Dotyczy to także obcokrajowców, co potwierdza tezę o tym, że znajomość języka urzędowego jest w tym kraju swoistą przepustką do „lepszego świata”, a jego nieznanomość może z kolei przyczynić się do społecznego wykluczenia. Kolejne języki, będące w użyciu, mają pozycję marginalną. Włoskim mówi 413 osób, portugalskim 284, tureckim 268, serbskim lub chorwackim 244, hiszpańskim 227. W przypadku tychże języków nastąpił wyraźny spadek ich używania, sięgający nawet ponad 60% – jak w przypadku języka hiszpańskiego (*Jahrbuch* 2012: 22-23). Pochodzenie migrantów w Liechtensteinie unaocznia tabela 3.

Tabela 3. Pochodzenie migrantów w Liechtensteinie w 2009 r.

Kraj pochodzenia	Liczba osób	Odsetek wśród migrantów (w %)
Szwajcaria	3572	30,1
Austria	2053	17,3
Niemcy	1269	10,7
Włochy	1158	9,8
Turecja	767	6,5
Portugalia	599	5,1
Serbia, Czarnogóra	461	3,9
Hiszpania	345	2,9
Pozostałe państwa	1630	13,7

Źródło: *Liechtenstein...* 2010: 16.

Posiadając na swoim terytorium tak liczną grupę obcokrajowców, władze w Vaduz zmuszone są do prowadzenia wyważonej, koncyliacyjnej polityki wobec tej grupy. Realia ekonomiczne sprawiają, że współczesny Liechtenstein jest poniekąd „skazany” na korzystanie z zewnętrznej siły roboczej – tych, którzy dojeżdżają do pracy spoza granic kraju, oraz osób, które przebywają wprawdzie na terytorium kraju, lecz nie posiadają jego obywatelstwa. Według danych statystycznych za rok 2010 liczba zatrud-

nionych w Księstwie wynosiła 34 334, z tego 17 570 osób (czyli 51,2%) dojeżdżało do pracy spoza kraju (w przytłaczającej mierze ze Szwajcarii i Austrii). Kolejne 6121 obcokrajowców zatrudnionych w Księstwie mieszkało na jego terytorium. Obcokrajowcy łącznie zajmowali 67,5% miejsc pracy oferowanych przez firmy z Liechtensteinu (*Jahrbuch* 2012: 111, 118). Dane te dobitnie wskazują, iż bez obcokrajowców prawidłowe funkcjonowanie państwa i jego dalszy rozwój nie będą możliwe.

Problemem na przyszłość wydaje się kwestia pełnego udziału obcokrajowców w życiu społecznym, w szczególności politycznym Liechtensteinu. 1/3 ludności państwa nie posiada bowiem praw politycznych, tak na szczeblu lokalnym, jak i ogólnokrajowym. Zjawisko to należy uznać za podstawowy mankament w polityce migracyjnej i integracyjnej Księstwa. Ów deficyt nie współgra z otwartą i tolerancyjną postawą społeczeństwa wobec migrantów. Gdyby ludność ta otrzymała prawa polityczne, mogłoby to doprowadzić do zmian w stabilnym systemie politycznym Księstwa, ukształtowanym po przyjęciu konstytucji w 1921 roku. Taki scenariusz wydaje się jednak na chwilę obecną bardzo odległy, bowiem restrykcyjne warunki przyznawania obywatelstwa w tym kraju są „twierdzą nie do zdobycia”. Zmianę mogłaby wymusić jedynie dalsza integracja Księstwa prowadząca np. do wstąpienia do UE (gdzie prawa wyborcze obcokrajowców są gwarantowane na szczeblu samorządowym), lecz i w tym wypadku trudno wyznaczyć przewidywalną perspektywę czasową.

BIBLIOGRAFIA

- Beattie D. 2005, *Liechtenstein. Geschichte und Gegenwart*, Triesen.
- Bevölkerungsstatistik, 31. Dezember 2010, 2011*, Wyd. Amt für Statistik, Vaduz.
- Bevölkerungsstatistik. Vorläufige Ergebnisse 31. Dezember 2011, 2012*, Amt für Statistik, Vaduz.
- Dahinden J., Piquet E., 1934, *Immigration und Integration – ein statistischer Überblick*, [w:] J. Dahinden, E. Piquet, *Immigration und Integration in Liechtenstein*, Zürich.
- Geiger P., *Die Ausländer in der Geschichte des Fürstentums Liechtenstein*. „Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein” 1974, Bd. 74, s. 18.
- Gesetz vom 4. Januar 1934 über den Erwerb und Verlust des Landesbürgerrechtes*, „Liechtensteinisches Landesgesetzblatt” 1960, nr 23.
- Gesetz vom 17. September 2008 über die Ausländer – Ausländergesetz*, „Liechtensteinisches Landesgesetzblatt” 2008, nr 311.
- Gesetz vom 20. November 2009 über die Freizügigkeit für EWR- und Schweizer Staatsangehörige*, „Liechtensteinisches Landesgesetzblatt” 2009, nr 348.
- Heeb-Fleck C., Marxer V. 2004, *Die liechtensteinische Migrationspolitik im Spannungsfeld nationalstaatlicher Interessen und internationaler Einbindung 1945-1981*, [w:] J. Dahinden, E. Piquet, *Immigration und Integration in Liechtenstein*, Zürich.
- Integration der ausländischen Bevölkerung in Liechtenstein. Bestandaufnahme zu den Fakten, Ursachen, Massnahmen und zum integrationspolitischen Handlungsbedarf*, 2007, Vaduz.

- Jansen N. 1976, *Nach Amerika! Geschichte der liechtensteinischen Auswanderung nach den Vereinigten Staaten von Amerika*, „Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein“ 1976, Bd. 76.
- Konstytucja Księstwa Liechtensteinu 2009, [w:] K. Koźbial, W. Stankowski, *Konstytucja Księstwa Liechtensteinu. Naród – państwo – polityka*, Kraków.
- Liechtenstein – Stärke durch Vielfalt. Integrationskonzept 2010*, Vaduz 2010, s. 16.
- Marxer W. 2008a, *Ausländerinnen und Ausländer in Liechtenstein: Soziale und politische Dimension* (Beiträge Liechtenstein-Institut Nr. 41/2008), Barend.
- Marxer W. 2008b, *Fordern und Fördern: Perspektiven der liechtensteinischen Integrationspolitik* (Beiträge Liechtenstein-Institut Nr. 43/2008), Barend.
- Marxer W. 2012, *Herkunft Türkei und Ex-Jugoslawien, Wohnsitzland Liechtenstein – Eine Befindlichkeitsstudie* (Arbeitspapiere Liechtenstein-Institut Nr. 34), Barend.
- Marxer-Gsell V. 2006, *Migration von A bis Z*, Vaduz.
- Personenverkehrsverordnung vom 30. November 2004*, „Liechtensteinisches Landesgesetzblatt“ 2004, nr 253.
- Prange H. 2000, *Liechtenstein im Europäischen Wirtschaftsraum. Wirtschaftliche Erfolgslanz eines Kleinstaates?* (Liechtenstein Politische Schriften, Bd. 29), Vaduz.
- Raton P. 1969, *Liechtenstein. Staat und Geschichte*, Vaduz.
- Statistisches Jahrbuch Liechtensteins 2012*, Vaduz.
- Verordnung vom 1. April 1968 betreffend die Erteilung von Familienbewilligungen an ausländische Arbeitnehmer*, „Liechtensteinisches Landesgesetzblatt“ 1968, nr 11.